

THE TABLE AS A FUNCTIONAL CENTER OF BULGARIAN REVIVAL HOUSE

Milena Dineva-Muleshkova

Medical University – Plovdiv, Bulgaria, mdineva81@abv.bg

Abstract: The article draws attention to the functions of the table in the structure of 19th century Bulgarian dwelling. Different texts from the Bulgarian Renaissance period were used as empirical material - ethnographic notes, collections of utilitarian-didactic character and literary works.

The first part of the article presents different cultural and anthropological visions of the home space. The home is regarded primarily as a socio-anthropological realization of culture. Separated from the rest of the world by a boundary (threshold), the topos assumes the existence of another space "inside", laden with a particular sacredness and separated according to the relevant socio-cultural codes. It is the place of refuge that diverts chance and in which one can preserve his true identity.

The second part of the article focuses on the location of the table in the internal structure of the Renaissance dwelling. It, along with the hearth and the guide, is one of the main functional centers of the home. Through examples from different texts by Georgi Sava Rakovski, Najden Gerov, Emanuil Vaskidovich, Rajno Popovich, Liuben Karavelov and other Renaissance authors illustrate the socio-cultural aspects of the meal in the Renaissance home. Emphasis is placed on the process of shared family eating as a manifestation of the generic nature of the individual. From the cultural-anthropological point of view, through the act of joint home-eating and family gathering around the table, important ethno-psychological ideas and patterns of thinking are realized and manifested. Practices related to the provision of food and its preparation, the placement of individuals around the eating top, the behavior around the table are socialized, socializing and strictly regulated actions, whose daily occurrence provides and reaffirms the existence of the community. In its essence, the model of a harmonious family table recreates the model of the home. Its main function is to organize the family space, to create a sense of meaning and order.

The table is a place of social sharing, calm, stability and togetherness. The community recovers itself on a daily basis by gathering around the nutrition topos, reproducing its own perceptions of measure and social order. Marking the boundaries of the territory of existence, the table explicates a certain "code" of rules and prohibitions that outline the socio-cultural dimensions of cohabitation, reflecting the current norms in the family, hierarchy and the roles of its members. Thus, it emerges as one of the spaces in which the Renaissance person has the opportunity to demonstrate himself, relying among others.

Keywords: Renaissance house, table, eating, community, socio-anthropological aspects

ТРАПЕЗАТА КАТО ФУНКЦИОНАЛЕН ЦЕНТЪР НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРОЖДЕНСКО ЖИЛИЩЕ

Милена Динева-Мулешкова

Медицински университет – Пловдив, mdineva81@abv.bg

Резюме: Статията насочва вниманието към функциите на траpezата в структурата на българското жилище от XIX век. Като емпиричен материал са използвани различни текстове от епохата на Българското възрождане - етнографски записки, сборници с утилитарно-дидактичен характер и литературни произведения.

В първата част на материала са представени различни културноантропологически визии за домашното пространство. Домът е разгледан преди всичко като социално-антропологична реализация на културата. Отделен от останалия свят с граница (прагът), топосът предполага съществуването на едно друго пространство „вътре“, натоварено с особена сакралност и сепарирано според съответните социокултурни кодове. Той е мястото убежище, което отклонява случайностите и в което човек може да опази своята истинска идентичност.

Втората част на статията се фокусира върху локацията на траpezата във вътрешната структура на възрожденското жилище. Тя, наред с огнището и водника, е един от основните функционални центрове на дома. Чрез примери от различни текстове на Г. С. Раковски, Н. Геров, Ем. Васкидович, Р. Попович, Л. Каравелов и други възрожденски автори се илюстрират социокултурните аспекти на траpezата във възрожденския дом. Акцентирано е върху процеса на съвместното семейно хранене като проява на родовата същност на индивида. От културноантропологическа гледна точка чрез акта на съвместното домашно хранене и на родовото събиране около траpezата се осъществяват и се проявяват важни етнопсихологически

представи и модели на мислене. Практиките, свързани с набавянето на храната и нейното приготвяне, с разполагането на индивидите около топоса на хранене, с поведението около трапезата са социализирани, социализиращи и строго регламентирани действия, чието ежедневно случване обезпечава и препотвърждава съществуването на общността. В своята същност моделът на хармоничната родова трапеза презсъздава модела на дома. Нейната основна функция е да организира родовото пространство, да създава усещане за смисъл и ред.

Трапезата е място на социална споделеност, на сигурност, стабилност и заедност. Общността ежедневно възстановява себе си чрез събирането около топоса на хранене, възпроизвеждайки собствените си представи за мяра и социален порядък. Маркирайки границите на битийна територия, трапезата експлицира определен „кодекс“ от правила и забрани, които очертават социокултурните измерения на съвместното хранене, отразяват действащите норми в семейството, йерархията и ролите на неговите членове. Така тя се очертава като едно от пространствата, в които възрожденецът има възможност да демонстрира себе си, полагайки се сред другите.

Ключови думи: възрожденско жилище, трапеза, хранене, общност, социалноантропологически аспекти

В човешкото битие **домът** е своеобразен център на (микро)света, който, поради своята обвързаност с митологичното и сакралното, носи и идеята за двойственост. В „Поетика на пространството“ Гастон Башлар разграничава понятията „дом“ и „къща“. Според него къщата се схваща вертикално в нашето въображение, „тя е повик към нашето съзнание за вертикалност“, а домът е обърнат навътре към себе си, „той пробужда и поддържа в нас съзнанието за насоченост към даден център“ (Башлар, 1988:53). Той е част от нашата визия за света като „взаимосвързана система – както в темпорално (връзката настояще-бъдеще), така и в пространствено отношение“ (Сазонова, 2014: 4).

С две различни семантични тълкувания е представена лексемата „къща“ и в „Речник на българския език“ на Найден Геров - „дом, жилище, живелище за човеци“ и „стая в къщата, дете е огнището“ (Герв, 1978-79:447). През XIX (и в първите десетилетия на XX) век по българските земи се познава и употребява и лексемата „къщи“, с която се обозначава централната вътрешна част на жилището (т.е. „къща“ е градежът отвън, това е представата за топоса в координатите на селищното пространство; докато „къщи“ изразява концепцията за вътрешния уют, интериорната част на жилището, обитавана и изживявана от рода, семейството). В „Етнография на България“ от Христо Вакарелски е отбелязано, че „най-съществена част в българското народно жилище е огнищното помещение **къщи**“ (Вакарелски, 1974:273). В подобен смисъл е представено тълкуването на думата и в по-нови енциклопедични издания, посветени на традиционната култура на българина от XIX век (Виж: Барболова, З., Симеонова, М.:2018).

Такъв тип разбиране за жилищното пространство изразява идеята за „вътре“ и въплъщава именно концепцията на Башлар, обвързваща в едно представата за дом – огън/огнище – обитаване. От друга страна, понятията „къща“ и „дом“ в контекста на възрожденската култура не бива да бъдат асоциирани и отъждествявани единствено с представата за жилището в „материален“ аспект, т.е. като наличност на съответната сграда. Лексемата „дом“ в мисленето на възрожденеца обозначава не само „живелището“, къщата, но и „всичките в къщи, челяд“ (Герв, 1879:333). В етнографския труд „Народна вяра и народни религиозни обичаи“ Димитър Маринов обръща внимание върху идеята, че в патриархалните народни представи понятието „къща“ не се отнася само до градежа, но обозначава и „цялата челяд в нея“, отъждествява се със *семейството, рода, „домашните“* (Маринов, 1994:178).

Оказва се, че традиционното разбиране за къща и дом не следва никаква „праволинейна“ концепция, дори напротив – то е твърде сложно, многоаспектно, полисемантично. Възрожденската култура съвместява визията за домашното пространство като овъншеност - градеж, който се вписва в цялостното пространство на селището; представата за къщата като вътрешност – територия на уюта, сигурността, защитеността от външния свят; паралелно с това лексемите дом и къща са ориентирани към обитаването, изживяването, смисъла на човешките присъствия в границите на топоса.

По своята същност домът е „сгъстен израз на социалното пространство и време, формирано от културата и изживявано от културата“ (Живков, 2000:335). Той е социално-антропологична реализация на културата. Отделен от останалия свят с граница (прагът), топосът предполага съществуването на едно друго пространство вътре, натоварено с особена сакралност и сепарирано според съответните социокултурни кодове. Домът е мястото убежище, той отклонява случайностите, в него човек може да опази себе си. Съществуват обреди, при които потенциалните носители на злото се изолират, за да се опази домът „чист“, (например родилките). Чистотата и сакралният характер на жилището са изключително важни елементи в схващането ни за него.

В традиционното общество домът „разпределя” вещите и хората. Характерни са локусите на прага, огнището, водникът, трапезата. Паралелно с „разпределеността” на вещния свят се наблюдава и своеобразна персонификация на домашното пространство. Всички обитатели на жилището знаят къде сяда стопанинът на къщата, кое е мястото на децата, на невестата и пр. Това ролево сепариране на пространството е особено видимо чрез присъствието на индивидите около мястото за/на хранене – софрата.

Трапезата, наред с огнището и водника, е един от основните функционални центрове на дома. От гледна точка на социалната антропология тя отразява „всекидневното ниво на културата, идеите, ценностите, образите“ (Бажуков, 2019:22). За пространството на традиционния български дом е характерна постоянната близост на топосите, обвързани с *огъня*, *водата* и *храненето*. Тяхната близка разположеност има своите чисто прагматични и битови основания, но задава и парадигмите на многопосочен семиотичен прочит. Огнището и пространството около него, т.е. подът в близост до огъня, традиционно се възприемат като център на дома и място с *особен социокултурен и комуникативен потенциал*. Трапезата очертава пространство, в което словесността и ритуалността се преплитат и „конструират общност“ (Папучиев, 2016: 113).

Функционалните и символни доближавания на огнището и трапезата могат да се търсят в различни посоки – в пространствен аспект близостта им се изразява в устойчивото правило за ориентацията на софрата спрямо огнището (ниската паралия се поставя винаги пред, отдясно, до огнището); в символичен план и двата топоса се осмислят и възприемат като гранични зони, структуриращи разположението на световите (с особена сила това важи за обредните ситуации и церемониалното хранене); някои изследователи допускат, че „съхранената в българската къща семантична връзка огнище-трапеза е реминисценция от културноисторически доказаната близост на огнището (хестия, есхара) и масата олтар (трапеза), основана на общата им същност на жертвеници”(Лулева, 2002:182).

Етимологията на лексемата „трапеза” е свързана с гръцкото *tetrapeza* („с четири крака”), но самото понятие в „Речник на чуждите думи в българския език” се тълкува в няколко аспекта – а) наредена маса за ядене; б) ядене, хранене; в) църковен престол или жертвеник на християнски храм (Речник, 1970:734).

Думата „трапеза” конотира два основни смисъла. От една страна, тя обозначава предметната наличност на вещта, топоса. Според речника на Найдено Геров „трапеза” е „*направа от дъски с крака, която слагат на земята и на която нареждат ястията и нарядите за ядене и около която се нареждат да ядат*”(Геров, 1878:321). От друга страна, понятието се използва за назоваване на пригответените и сервирани храна, напитки, прибори и пр. Във възрожденската практика се ползват и синонимни названия като „*трапеза, паралия, паралешка, синия, стол, софра*”(Геров, 1878:222).

От културноантропологическа гледна точка чрез акта на съвместното домашно хранене, на (родовото) събиране около трапезата се осъществяват и се проявяват важни етнопсихологически представи и модели на мислене. Храната се оказва антропологическа, но и социална категория, отразяваща „еволуцията на общността“ (Ли, 2018:29). За да разберем същността на човека, ние трябва да изследваме „връзката между човека и храната, нейната символична стойност и специфични локации“ (Дюхарт, Ф., Макбет. Х., 2018: 3). Практиките, свързани с набавянето на храната и нейното приготвяне, с разполагането на индивидите около топоса на хранене, с поведението около трапезата са социализирани, социализиращи и строго регламентирани действия, чието ежедневно случване обезпечава и препотвърждава съществуването на общността. В своята същност моделът на хармоничната родова трапеза презсъздава модела на дома. Нейната основна функция е да организира родовото пространство, да създава усещане за смисъл и ред. *Трапезата е място на общностната споделеност*, а „приемането на (света чрез) храната се възприема като сакрален акт на единение на сътрапезниците” (Налбантова, 1999:47). Общността ежедневно възстановява себе си чрез събирането около топоса на хранене, възпроизвеждайки собствените си представи за мяра и социален порядък. Маркирайки границите на битийна територия, трапезата експлицира определен „кодекс” от правила и забрани, които очертават *социокултурните измерения на съвместното хранене*, отразяват действащите норми в семейството, йерархията и ролите на неговите членове. През последните години терминът „хранителна култура“ става ключово понятие в социологията и в културната антропология“ (Fumeu, G., Jackson, P., Raffard, P.:2016). В културната антропология се обособява раздел, наречен „антропология на храненето“. Той включва изучаването на „всички социални активности, свързани с храната – добиването, отглеждането, съхраняването и разпределението на храната; приготвянето и поднасянето ѝ, поведението по време на храненето, начинът на сервиране, социалния статус на хранещите се и др.“ (Encyclopedia of Food and Culture:2019).

Как трапезата присъства в пространството на възрожденското ежедневие според текстовете от епохата? В етнографското съчинение на Г. С. Раковски „Показалец...” тя има своето постоянно място в помещението с огнище или т. нар. „къщи”: „в нея стая имат общо огнище, де цяло семейство обядват и вечерят и гости там

приемат, и наричат я пруст (Раковски, 1859:31). Паралелно с това нейната маркираност се отличава с известна „подвижност“ в рамките на домашното пространство и бихме могли да кажем, че тя има своя „биография на вещта“ (Папучиев, 2018:72). Когато семейството не се храни, синията е прибрана – „изправена, подпряна или окачена на стената вляво от огнището, срещу него или до нощвите, водника“ (Лулева, 2002: 76). При хранене софрата се поставя в центъра на стаята, пред огнището или вдясно от него. През летния сезон често храненето е „пред къщи“, на специално обособено за целта място: „има съзидано като одър високо място, изгладено и напълнено от пръст, на кое лете обядват, вечерят и спят, и гости дочакват; него място наричат сейван или хаят“ (Раковски, 1859:47).

Поведението на присъстващите около софрата е строго регламентирано, а наборът от правила и забрани, свързани с пребиваването на индивида на трапезата, показва достатъчно ясно, че храненето е обредно установено, а софрата е вещ-знак. По време на хранене всеки член на семейството има определено място. „Начело“, най-близо до огнището, е стопанинът, бащата на семейството, до него седи стопанката, а след това всички останали се нареждат според възрастта си. Традиционното йерархично разполагане на индивидите около трапезата следва моделите на различни социокултурни положения, базирани на възраст, пол, роля в семейната общност. Например при годежните обичаи софрата за младоженеца и неговите другари е отделена от останалите: „Тряба да ви кажа, че младоженецът обядвал с другарите си в другата стая и не влязал при гостите.“ (Каравелов, 2004:103). Наред с това литературните произведения отразяват и забраната за членовете на младото поколение в рода, а понякога и за жените, да се хранят заедно с по-възрастните или с главата на семейството: „Хаджи Генчо никога не позволява на жената си и на дещата си да участват на неговата трапеза; тие ядат отделно“ (Каравелов, 2004:12). През XIX век подобно „табу“ се възприема като израз на почит и уважение към възрастните и е характерно не само за българския етнос. То задава и характерна поведенческа линия на взаимоотношението между мъжкото и женското присъствие, свързано основно с източната традиция.

В ежедневието на семейството пребиваването на трапезата е свързано не само със задоволяването на глада, с физиологичното нахранване. Освен възможността за събиране на всички около софрата, за комуникация между членовете на домашната общност, за препотвърждаване на „семейния кодекс“ и йерархия, присъствайки на трапезата, семейството ежедневно общува с Бога. В представите на българина „храната е дадена от Бога“, на софрата се слага „каквото Бог е дал“, преди да започне храненето, главата на семейството се прекръства; т.е. съвместното хранене се схваща в своята съпоставимост и съизмеримост с ценности като съдба, късмет, живот и др. В символичен аспект трапезата се явява и *граница между световете*, между нашия свят и „другия“ свят (долу, под софрата, е означавало „долния свят“, пространството на мъртвите), а нагоре е посоката на светлината, на изобилието, на живота. Според изследванията на етнологите е особено застъпено и сепарирането *ляво – дясно* – мъжете сядат от дясната страна на трапезата, до огнището, а жените – вляво. Това на свой ред е обвързано с определена символика, а „подялбата на домашното пространство между двата пола е вероятно универсален архетип за функциониране на домашната общност“ (Живков, 2000:320).

Успоредно с традиционните схващания за поведението на хората около трапезата книжовността на Възраждането внася и нови елементи, ориентирани към *европейския, „цивилизован“ маниер на хранене*. „С провежданите от османските власти реформи на базата на султанските законници Хатишериф от 1839 и Хатихумаюн от 1856“ (Мирчев, Д., Пижев, А., 2017: 102) социокултурният облик на по-големите градове в Османската империя претърпява положително развитие. След втората половина на 30-те години на XIX век се появяват учебници или откъси от учебници по етика (благодарение), в които се поставят и въпросите за поведението на човек на трапезата. Те внедряват и първия тип етикеция на едно друго, по-модерно общество. Например в „Славеноболгарское детеводство“, в раздела „Надлежателства за обхождението с разни лица и обезателства“, има част, озаглавена „За трапезата“. В нея са поместени множество напътствия, които се отнасят до поведението на индивида по време на хранене, като акцентът е върху приличието, скромността, уважението и добродетелните обноски спрямо сътрапезниците: „*На трапезата подобава да внимаваме, да не сядаме ние първи, защо е неприлично; (...) нито да простираме* первом ръката в паницата, но да чакаме догде начнат по-великите“; „Не прилича да принесем другиму с ястие, от кое ние ядем, неприлично е и да даваме на другите от общото блюдо ястие с лъжицата или вилката, които ние употребяваме“ (Васкидович, 1835:35). Традиционният за българина от онова време начин на хранене от обща паница не е толериран в подобни издания, които се стремят да наложат съвременните за епохата европейски привички, свързани с „трапезния“ регламент. Новите изисквания, свързани с държанието на масата, препоръчват и използването на нож и вилица (маниер, който е твърде далеч от масовата представа на народа как трябва да се държим, докато сме около трапезата): „Хляба подобава да го режими с ножат, а не с ръцете; с ножа и с вилката да хващаме и режими ястиетата, и с вилката да ги приносваме в устата, а залцита на

хлябат да ги приносями винаги с дясната ръка”(Васкидович, 1835:30). Съветите на ръководството не подценяват и комуникативния аспект на поведението по време на хранене, като коментират необходимостта от възпитани и приятни разговори, които са неразделна част от европейския маниер: „На трапезата когато щем да хортувами нещо не подобава никога да приказваме най-паче гнусави работи (...) нито да се гневиме, нито на слугите, но да хортуваме за неща радостни”(Васкидович, 1835:34).

„Христоития или благонаравие...” на Райно Попович също съдържа раздел, посветен на добродетелното и пристойно държание на индивидите около общата трапеза. В него се обръща особено внимание на отношението и уважението както към сътрапезниците, така и към домакините, ако хранещият се е на гости. Изданието съветва например: „кога седиш на някоя трапеза, ведно със други, не са навождай и облягай отгоре на нея, и да зяпаш над ястиетата”; „Кога седиш на някоя трапеза или на някое угощение, никога да не покажеш, че не ти е угодно ястието или питието или не ти било по волята, или не ти стигнало”(Попович, 1837:200). „Заклеймени” в „Христоитията” като срамни и безобразни са лошите и некултурни обноски по време на хранене: „Кога ядеш не си препалняй устата толкова много, като да са издуют страните ти, и да са повдигат като могила: защо това е безобразно” „Кога ядеш, не си скърцай със зъбите, и кога пиеш, не сърбай така, като да изкарваш глас, и когато дъвчеш ястието, пази са да не удариш устните една в друга и да млашиш”(Попович, 1837:199).

Издания като „Славеноболгарское детеводство...” и „Христоития...” бележат стремежите на възрожденца да положи себе си в полето на цивилизованото, културното (било то гръцко или европейско) пространство, разбирано като различен от традиционния стил на поведение и отношение към себе си и към останалите. Тази нова светонагласа се реализира очевидно първо в практиките на ежедневието, които включват начините на обличане, на поведение по време на хранене, на събеседване. По своята същност това са все дейности, предполагащи определен социокултурен контекст. Те се обезсмислят, ако не бъдат споделени с / в общността, ако не бъдат показани, видяни и коментирани от останалите. Не случайно в ръководствата по „благонаравие” е подчертан точно комуникативният аспект на съвместното хранене. В „Кратко здравословие” Сава Доброплодни съветва: „ако е възможно никога да не се сяда сам на софрата, и да гледа да има един приятел или участник на трапезата му, защото тогава по-сладко се яде и е по-полезно за здравето”(Доброплодни, 1865:71).

Не случайно коментираните ръководства са толкова детайлни по отношение на „трапезния” регламент. Всъщност, *трапезата се очертава като едно от пространствата, в които възрожденецът има възможност да демонстрира себе си, полагайки се сред другите*. Степента на неговата възпитаност, възприетите и реализирани в практиката правила от книгите по „благонаравие”, уменията да води интелегентен и приятен разговор, усвоените европейски привички да се обслужва с набор от прибори и др. са качества, които могат да бъдат показани и приложени точно в зоната на сътрапезничеството, на съобщностното хранене. Демонстрирането на тези маниери (особено в тяхната съвкупност), освен че предполага наличието на комуникативна ситуация, каквато социокултурното пространство на трапезата предполага и осигурява, очертава и желанието на индивида за домогване до социален статус, предполагащ едно по-високо равнище на цивилизованост, на културност. Така „притежателят” им заявява и собствения си стремеж към по-различен, по-висок, модерен и европейски социален стандарт, или иначе казано – към култура. В този смисъл характеристиките на гастрономическия поведенчески регламент, очертани от разгледаните текстове, не просто описват „случването” на трапезата и храненето като задоволяване на физиологична потребност, а предписват, изискват и утвърждават определени социални умения и практики. Те илюстрират постепенната културна промяна в българското общество, в частност – в градската семейна среда, и показват трансформациите в българското самосъзнание в един на пръв поглед битов план. Но под него ние откриваме палимпсеста на етнографските, културноантропологическите, социологическите и историческите специфики на най-интересната и пъстра епоха в развитието на България – тази на Възраждането.

А домът и трапезата, както през деветнадесетото столетие, така и днес продължават да бъдат онзи притегателен център, към който винаги се завръщаме, който ни съхранява и приютява сред бурите на съвременето...

ЛИТЕРАТУРА

- Бажуков, В. (2019). Социална и културна антропология. Москва.
Барболова, З., Симеонова, М. (2018). Речник на народната духовна култура на българите. Наука и изкуство.
Башлар, Г. (1988). *Поетика на пространството*. София.
Вакарелски, Хр. (1974). *Етнография на България*. София.
Геров, Н. (1978-79). *Речник на българския език*. Част 1-5. София. Фототипно издание.

- Каравелов, Л. (2004). *Българи от старо време*. София.
- Ли, С. (2018). 100 милиона години храна. София.
- Лулева, А. (2002). *Светът на вещите в традиционния български дом*. София.
- Маринов, Д. (1994). *Народна вяра и религиозни народни обичаи*. София.
- Мирчев, Д., Пижев, А. (2017) *Първите пловдивски лекари и фармацевти от епохата на Възраждането*. – В: Пловдив през втората половина на XIX и XX век – общество, личности, местна власт. Годишник на Регионален исторически музей – Пловдив, с.101-109
- Налбантова, Ел. (1999). *Прозата на Илия Блъсков между популярната и високата литература*. Шумен.
- Папучиев, Н. (2016). *Културна антропология: История на идеите*. Т. I. София. УИ „Св. Климент Охридски“.
- Папучиев, Н. (2018). *Антропология на вещта и символните форми*. София. УИ „Св. Климент Охридски“.
- Сазонова, Л. (2014). Културни аспекти на устойчивото развитие. Щрихи от Женския пазар. София. Фондация «Фридрих Еберт».
- Anthropology and Food (2019) *Encyclopedia of Food and Culture*. Retrieved November 16, 2019 from Encyclopedia.com: <https://www.encyclopedia.com/food/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/anthropology-and-food>
- Duhart, Fr., Macbeth, H. (2018). *Birds as food: Anthropological and Cross-disciplinary Perspectives*. Edited by Frédéric Duhart and Helen Macbeth First published in 2018 in the 'ICAF Alimenta Populorum' series (Series Editor: Paul Collinson) by the International Commission on the Anthropology of Food and Nutrition (ICAF)
- Fumey, G., Jackson, P. Raffard, P. (2016). *Introduction: Food Cultures and Spaces*. Published in: Anthropology of food 11/2016 journals.openedition.org/aof/8048
- Старопечатни източници:
- Васкидович, Ем. , Хилендарец, Н. (1835). *Славеноболгарское детеводство за малките деца*. Крагуевац.
- Доброплодни, С. (1865). *Кратко здравословие или уроци, за да си вардим здравето*. Болград.
- Попович, Р. (1837). *Христоития или благонравие*. Будим.
- Речник на чуждите думи в българския език*. (1970). София.
- Раковски, Г. С. (1859). *Показалец или ръководство как да се изискват и издирят най старите черти нашего бития, языка, народопокорения, старого ни правления, славнаго ни прошествия и проч*. Одеса.